

2.

4.

8.

12.

15.

17.

**ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ УСИНОВЛЕННЯ НА УКРАЇНСЬКИХ
ЗЕМЛЯХ У ПЕРІОД СТАНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ (1917 – 1926 роки)
PECULARITIES OF LEGAL REGULATION OF ADOPTION ON UKRAINIAN LANDS
DURING THE RISE OF SOVIET STATEHOOD (1917-1926 yrs)**

Ковальчук І.В.,

*кандидат юридичних наук, доцент кафедри історії,
теорії держави і права та державного будівництва
Білоцерківського національного аграрного університету*

У статті на основі аналізу правових актів, архівних матеріалів та наукової літератури досліджено правове регулювання усиновлення на українських землях в період становлення радянської державності. Проаналізовано особливості та виявлено тенденції розвитку інституту усиновлення.

Ключові слова: усиновлення, усыновитель, усыновлений, опіка, опікун, батьківське піклування.

В статье на основании анализа правовых актов, архивных материалов и научной литературы исследовано правовое регулирование усыновления на украинских землях в период становления советской государственности. Проанализированы особенности и выявлены тенденции развития института усыновления.

Ключевые слова: усыновления, усыновитель, усыновленный, опека, опекун, родительская забота.

Article is dedicated to the process of the establishment and development of the institution of adoption in Ukraine. It was studied on the basis of the analysis of legal acts, archival materials and scientific literature. The article also focused on the preconditions and the main stages of adoption institution formation on the Ukrainian lands during the formation of the Soviet state. The features and tendencies of development institute adoption analyzed.

Key words: adoption, adoptive parents, adoptivee, guardianship, guardian, parental care.

Усиновлення як соціально-правове явище має давні традиції, хоча шляхи становлення його як інституту права є неоднозначними й залежать від рівня розвитку суспільства, національних особливостей і пануючих у

суспільстві правових відносин. Правове регулювання цього соціального явища було відоме ще в Стародавньому Римі. Загалом усиновлення завжди залежало від ставлення суспільства до статусу дитини, економічно-

соціального рівня розвитку тієї чи іншої держави, її політичного устрою. Аналіз розвитку цього інституту права протягом різних історичних періодів дозволяє глибше і повніше зрозуміти умови формування повсякденної сімейної та правової свідомості українського населення і зробити висновки з метою врахування позитивних надбань, упущень і прорахунків його розвитку як на сучасному етапі, так і в майбутньому.

Метою даної статті є комплексний історико-правовий аналіз формування, розвитку і функціонування інституту усиновлення на території українських земель.

Теоретичною основою для написання даної статті стали праці українських і російських вчених – теоретиків і істориків права, цивілістів і особливо спеціалістів у галузі сімейного права: Є.М. Ворожейкіна, І.В. Гессена, Д.І. Мейера, К.О. Неволіна, З.В. Ромовської, С.Я. Фурси, Ю.С. Червоного та інших.

Початок ХХ століття відмічений гуманним зверненням до проблеми сирітства, яке, в першу чергу, було пов'язане з масовою бідністю населення. Пошуки найкращих шляхів охорони безпритульних та бездоглядних дітей не були, власне, метою. Вони вживались не тільки для того, щоб покращити існуючу систему державного піклування над дітьми, які потребували батьківської опіки, а й для того, щоб уникати соціального сирітства¹.

Зрозумілим стало, що на практиці навіть найкращі ідеї не могли бути втілені, насамперед, через масову бідність. Як зазначав М. Ошанін [1, с. 119], саме зубожіння населення було основною причиною існування соціального сирітства, тобто відмови батьків від виховання своїх дітей.

Сотні тисяч дітей посиротила Перша світова війна, що й обумовило підвищення уваги та посилення ролі держави в боротьбі з безпритульністю. З ініціативи земських та міських спілок був скликаний з'їзд громадських діячів, у програмі якого обговорювалось питання створення проекту закону про захист дітей, які постраждали під час війни. Але 1917 рік відзначився активізацією руйнівних соціальних процесів. Після лютевської революції 1917 року було створено новий орган адміністративного управління – Міністерство соціальної допомоги, в структурі якого був створений відділ соціальної допомоги дітям. Визнавалось, що потрібен поворот від благодійності та допомоги дітям харчами, одягом та житлом до соціального виховання. Але заходи Тимчасового уряду щодо боротьби з безпритульністю залишились на рівні паперових проєктів. Дитячі заклади приходили до занепаду, а їх вихованці потрапляли на вулицю.

30 червня 1919 року була здійснена спроба кодифікації нормативно-правових актів у сфері суспільних відносин, що стосуються питань шлюбу та сім'ї. Але у зв'язку з активізацією воєнних подій в Україні (наступ денікінських військ) Кодекс законів про акти громадянського стану, шлюб і опіку УРСР фактично не був запроваджений, а номер «Известий Киевского Совета рабочих депутатов» (№ 169), в якому його було опубліковано, став бібліографічною рідкістю [2, 15-18].

Хоча Кодекс законів про акти громадянського стану, шлюб і опіку УРСР 1919 р. не був запроваджений, а тому не був законодавчим актом у повному розумінні цього слова, але він, безперечно, становить певну цінність, оскільки характеризує першу кодифікацію сімейного законодавства в Українській РСР.

Він мистив дві статті про усиновлення, які наголошували, що усиновлені діти та приймаки щодо усиновителя та усиновителі щодо усиновлених і приймаків, якщо усиновлення мало місце до прийняття цього Кодексу, прирівнювалися до родичів за походженням, а усиновлення, яке мало місце після набрання ним чинності, не

породжувало ніяких прав та обов'язків для усиновителів і усиновлених.

Водночас Кодексом законів про акти громадянського стану шлюбне, сімейне й опікунське право РСФСР 1918 року було заборонено інститут усиновлення (ст. 183). Для цього існувало декілька причин. Основна з них – це побоювання того, що усиновлення дітей буде використовуватись населенням для уникнення заборони використання найманої праці. Іншою причиною відміни усиновлення було те, що відпала необхідність зрівняння прав законнароджених і позашлюбних дітей, оскільки вони були зрівняні в правах Декретом Ради Народних Комісарів від 19 грудня 1919 року.

Для скасування інституту усиновлення існували також причини ідеологічного характеру. Передбачалось, що турботу про дітей повністю візьме на себе держава. Тогочасні ідеологи вважали, що держава має бути вищим опікуном дитини; держава розглядала батьківську владу лише як деяку форму нагляду над дитиною; держава, а не сім'я, повинна визначати необхідний мінімум освіти та виховання для дитини, тобто сімейні відносини переставали бути інститутом приватного права, а ставали предметом регулювання публічного права. Згодом стало очевидним, що така політика держави є хибною. Це було пов'язано, в першу чергу, з тим, що значно виросли витрати бюджетних коштів на утримання інтернатних закладів для дітей, які позбавлені батьківського піклування.

Проте на відміну від РСФСР в Українській РСР усиновлення прямо не заборонялось. Вже з початку 1920 року суди почали приймати рішення про усиновлення. Стосовно одного такого рішення народного суду м. Сквиря від 20 березня 1920 року Верховний Суд УРСР виніс ухвалу, суть якої полягала в такому:

- 1) усиновлення не суперечило законодавству УРСР;
- 2) усиновлення є позитивним явищем у боротьбі з безпритульністю;
- 3) усиновлення ставало можливим лише у випадках, коли захищалися інтереси дитини, і усиновителі не мали на меті експлуатацію усиновленого;
- 4) усиновлені прирівнювались у правах та обов'язках до рідних дітей усиновителів [3, с. 27-28].

У 1920 році в Україні нараховувалося близько 300 тис. сиріт. Діяло 760 дитячих будинків, в яких перебувало близько 52 тис. дітей. Така ситуація обумовила пошук нових, додаткових шляхів влаштування та утримання дітей, які потребували державної допомоги, що призвів до передачі їх на колективний та індивідуальний патронат [4, с. 15].

Патрунування – це система передачі дітей-сиріт на утримання та виховання, часткове або повне, до окремих підприємств, військових частин, громадських організацій (колективний патронат) або сімей (індивідуальний патронат). На колективний патронат передавали в дитячі будинки. Індивідуальний патронат запроваджувався для вилучених з вулиці безпритульних дітей та передачі їх на виховання в сім'ї.

Однак система патрунування не була спрямована на забезпечення дітям-сиротам сімейного оточення як найкращого для їх соціалізації, а вбачалось лише полегшення тягаря держави. Пріоритет суспільного виховання був непорушний. Так, в березні 1919 р. у Москві відбувся I Всеросійський з'їзд діячів з охорони дитинства, скликаний народним комісаріатом соціального забезпечення, який розглянув питання організації суспільного виховання в закладах інтернатного типу.

30 травня 1926 р. був прийнятий новий Кодекс законів про сім'ю, опіку, шлюб і акти громадянського стану УРСР [5]. Назва Кодексу повністю відбивала його систему, яка була досить своєрідною і складалася з 5 основних розділів: 1. Про сім'ю. 2. Про опіку та піклування.

¹ Соціальне сирітство – явище, за якого батьки відмовляються від виховання власних дітей.

3. Про шлюб. 4. Про зміну громадянами своїх прізвищ та імен. 5. Про визнання особи безвісно відсутньою або померлою.

Спеціальна глава Кодексу присвячена інституту усиновлення, який був знову введений у законодавство після заборони усиновлення в 1918 році. Як показала практика наступних років, інститут усиновлення відіграв важливу роль, особливо в роки Великої Вітчизняної війни, а також у післявоєнний період, коли потрібно було виховувати дітей, батьки яких загинули на фронті.

З 1926 року в Українській РСР вирішення питання про усиновлення було делеговано опікунським установам, і така практика тривала аж до 1996 року. Хоча постанови органів опіки щодо усиновлення й могли бути оскаржені до суду, широкого поширення така практика не мала.

У СРСР усиновлення дозволялось лише стосовно неповнолітніх осіб (ст. 38 Кодексу Законів про родину та подружжя і про акти громадянського стану 1926 року), тоді як в низці країн дозволялось усиновлення повнолітніх (наприклад, ст. 344, 347 Французького цивільного кодексу [6], §§ 1824, 1827 Німецького цивільного уложення [230]). Виняток з цього правила складали лише кодекси Української РСР та Білоруської РСР тільки щодо усиновлення приймків, тобто усиновлення, пов'язаного з прийняттям до селянського двору [7, с. 295]. Але з часом таке усиновлення майже не використовувалось через відсутність нормативно-правового регулювання.

Як правило, усиновленню підлягали діти, які не мали батьків. Той факт, що діти не мають батьків, засвідчувався свідоцтвом про смерть обох батьків або свідоцтвом про визнання їх померлими.

Досить детально було регламентовано питання щодо встановлення сирітства, тобто підстави набуття дитиною статусу дитини-сироти. Відзначалося, що сирітство «натурально» настає після смерті обох батьків дитини. Безспірним доказом смерті особи вважався запис про цю подію в Книзі запису актів громадянського стану.

Велика увага приділялась питанню своєчасного виявлення сиріт. Міські, селищні та сільські ради зобов'язані були в межах своєї території виявляти неповнолітніх сиріт і призначати над ними опіку або передавати на усиновлення. За несвоєчасне без поважних причин призначення опіки посадові особи цих рад притягались до дисциплінарної відповідальності.

Міські, селищні або сільські ради були зобов'язані призначити опіку або піклування над дітьми-сиротами і дітьми, позбавленими батьківського піклування протягом двох тижнів з моменту виявлення в межах їхньої території таких дітей. Такий обов'язок не допускав зволікання з боку відповідних службових осіб. Особи, що протизаконно відмовлялись від призначення їх опікунами або піклувальниками, притягались до адміністративної відповідальності.

Але бували такі випадки, коли усиновлювалася дитина, яка мала батьків. Якщо у дитини були батьки, не позбавлені батьківських прав (один або обидва), усиновлення відбувалось лише за їх згоди. Така згода мала бути виражена в письмовій формі. У випадку, коли більше одного року місце знаходження батьків було невідомим, та у випадку, коли батьки перебували під опікою внаслідок психічної хвороби, усиновлення могло відбутися і без згоди батьків. Якщо усиновлювали дитину, над якою було встановлено опіку (піклування), то обов'язковою була згода опікуна чи піклувальника.

Сімейне законодавство УРСР не вимагало, щоб між віком усиновителя та віком усиновленого існувала окремо визначена різниця (у Білоруській РСР – 10 років, у Туркменській РСР – 18 років), проте, беручи до уваги, що усиновлення мало відбуватися виключно в інтересах усиновленого, недостатня різниця у віці усиновителя та

усиновленого могла розглядатися як перешкода для нормального фізичного та духовного розвитку усиновленого [7, с. 296].

Усиновителями могли бути особи обох статей, які були повнолітніми та не позбавленими батьківських або опікунських прав. Для усиновлення одним із подружжя обов'язковим було одержання письмового дозволу від іншого.

Усиновлення за заявою усиновителя проводилось органами опіки і піклування за місцем проживання усиновителя. Для цього усиновитель повинен був пред'явити медичну довідку про стан свого здоров'я та здоров'я членів своєї сім'ї, з якими буде проживати усиновлений. Факт усиновлення реєструвався в загальному порядку реєстрації актів громадянського стану.

Підготовка справи про усиновлення до розгляду покладалась на відділи народної освіти. Виконком районної (міської) ради депутатів трудящих виносив постанову про дозвіл на усиновлення, лише попередньо переконавшись, вивчивши всі матеріали дослідження та висновки експертів, що передача дитини в нову сім'ю відповідала її інтересам [7, с. 297].

Якщо усиновлений або усиновитель помирали до того, як усиновлення було належним чином оформлено, законодавством допускалось встановлення факту усиновлення в судовому порядку. Така справа розглядалася в судовому порядку за заявою зацікавлених осіб. У всіх випадках судового встановлення факту усиновлення суду необхідно було вказати, з якою метою необхідно встановити такий факт (для отримання пенсії по втраті годувальника, для отримання спадщини тощо). Як зацікавлених осіб у таких справах суд викликав представників відповідних відомств (військового, фінансового та ін.), а, якщо було необхідно, то і осіб, які були зацікавлені в результаті розгляду справи (наприклад, спадкоємців померлого) [8, с. 21].

У випадку встановлення судом факту усиновлення особа, яка була фактично прийнята на виховання й утримання, мала право успадкувати після особи, яка її виховувала та утримувала. Разом з тим, такі правові наслідки мали місце лише у випадку встановлення факту усиновлення і виховання дитини особою, яка не має такого обов'язку.

Усиновлення встановлювало між усиновителями та усиновленими правові зв'язки, які існують між батьками і дітьми. Іншими словами, між особами, які до цього не були пов'язані правовими родинними відносинами, такі правовідносини встановлювались після закінчення процедури усиновлення. Усиновлений стосовно усиновителя, як і усиновитель до усиновленого, набував прав прямого родича. Разом з тим через усиновлення правовідносини виникають і між усиновителями та дітьми усиновленого, які набували прав онуків усиновителя, а онуки усиновленого, у свою чергу, набували прав правнуків усиновителя.

З іншої сторони, усиновлення не припиняло повністю правовідносин між усиновленим та його кровними родичами. Так, наприклад, у ст. 43 КЗпШОС УРСР 1926 р. зазначалось, що усиновлені та їх нащадки лише стосовно усиновителя набували прав та обов'язків його рідних дітей. Разом з набуттям цих прав та обов'язків вони втрачали права та звільнялись від обов'язків щодо своїх рідних батьків [5, с. 12].

На цих підставах Я. Р. Веберс стверджував, що усиновлення не можна вважати таким у власному розумінні цього слова, оскільки воно було лише однією з форм виховання дітей [9, с. 123].

Усиновлення могло бути скасовано опікунськими органами в таких випадках:

1. Якщо його було проведено за відсутності батьків та якщо таке скасування відповідає інтересам дитини

(після досягнення усиновленим 10-річного віку на скасування усиновлення необхідна була його згода).

2. За поданням громадських організацій та приватних осіб за умови, якщо усиновлення не відповідало інтересам усиновленого.

Отже, можна зробити висновок про те, що відповідно до радянського законодавства усиновлення встановлювало родинні правовідносини від усиновителя по низхідній лінії. По висхідній лінії від усиновителя після усиновлення нічого не змінювалось: усиновлений не набував прав онука щодо батька та матері усиновителя, а діти усиновленого, у свою чергу, не набували прав правнуків щодо батьків усиновителя. Так само не виникало жодних прав та обов'язків між усиновленим та іншими дітьми усиновителя: за радянським законодавством між

дитиною усиновителя та усиновленою ним дитиною не виникало правовідносин братів та сестер.

Таким чином, ми можемо виділити перший етап розвитку радянського законодавства про усиновлення при становленні радянської державності на українських землях, адже з 1919 до 1926 рр. було прийнято Кодекс законів про акти громадянського стану, шлюб і опіку УРСР 1919 р., який так і не був запроваджений, але він є цінним завдяки першій кодифікації сімейного законодавства. Незважаючи на те, що з 1926 року був узаконений та встановлений практикою Верховного Суду України інститут усиновлення, вирішення питання про усиновлення Кодексом законів про сім'ю, опіку, шлюб і акти громадянського стану 1926 року вперше було делеговано опікунським установам (цей порядок проіснував до 1996 року).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ошанин М. О призрених покинутых детей / М. Ошанин. – Ярославль, 1912. – 283 с.
2. Гойхбарг А. Г. Новое семейное право / Александр Григорьевич Гойхбарг. – М., 1918. – 145 с.
3. Определение Судебной коллегии по гражданским делам Верховного Суда СССР №93 // Судебная практика. – 1920. – Вып. V – С. 27–28.
4. Зінченко А. Г. Досвід подолання дитячої безпритульності в Україні у 20-х роках / Алла Григорівна Зінченко. – К. : ТОВ «Міжнар. фін. агенція», 1998. – 35 с.
5. Кодекс о семье, опеке, браке и об актах гражданского состояния. – Харьков, 1929. – 17 с.
6. Valette M. Explication sommaire du livre premier du Code Napoleon et des lois accessoires. Avec divers renvois au traite sur l'etat des personnes et sur le titre preliminaire du Code civil / Par M. Valette. – Paris : Marescq Aine, 1859. – 448 p.
7. Божко В. И. Очерки советского семейного права / [Перераб. и дополн. д. ю. н., проф. В. А. Рясенцевым]. – К., Госкомиздат УССР, 1952. – 340 с.
8. Юрбургский Ю. Усыновление по советскому семейному праву / Ю. Юрбургский // Советская юстиция. – 1963. – № 12. – С. 5-9.
9. Веберс Я. Р. Правовые вопросы семьи и воспитания детей / Янис Робертович Веберс. – М., 1956. – 280 с.